

Wczesnonowożytna modernizacja południowych i wschodnich odcinków umocnień miejskich Stargardu w świetle zachowanych elementów obwarowań

Bartłomiej Sil

Rozgarty

bartłomiejsil@wp.pl

Abstrakt

Dotychczas uważano, że miejskie umocnienia Stargardu były wznoszone w trzech głównych etapach: I – 2. połowa XIII w., II – połowa XIV – XV/XVI w., III – XVI w. Najnowsze (2014 r.) badania archeologiczne nad bastcją przy ul. Strażniczej pozwalają częściowo zmienić te przedziały czasowe w odniesieniu do przelomu późnego średniowiecza i nowożytności. Na podstawie analizy odkrytych zabytków oraz wyników badań dendrochronologicznych ustalono, że została ona wzniesiona w latach 20. XVI w. Budowa tego obiektu była elementem modernizacji fortyfikacji miejskich Stargardu w końcu XV i w pierwszej ćwierci XVI w. Zmodernizowano wtedy część miejskich murów i baszt, a także wzniesiono umocnienia pozwalające na obronę przy użyciu artylerii – murowane basteje, rondele i wały ziemne. Zachowane w dużym stopniu wczesnonowożytnie umocnienia stanowią wyjątek w skali Pomorza Zachodniego.

Abstract

Archaeological excavations carried out in 2014 allowed to uncover the bastion: a brick artillery tower being a part of Stargard fortifications. An array of finds was discovered inside: a jetton, Apfelfennig of Jorg Schultes from Nuremberg, samples of architectural detail, and modern ceramics. On the basis of dendrochronological analysis of pillar foundations it was established that the bastion was built in the 1520s. The structure was a part of the modernization of Stargard fortifications at the end of the 15th and the first quarter of the 16th century. It was at that time that sections of city walls and towers as well as fortifications allowing the use of artillery during defence operations: brick bastions, roundels and earthwork walls were modernised. Early modern fortifications of which major parts survived down to our times are unique in Western Pomerania.

Słowa kluczowe

Pomorze, Stargard, późne średniowiecze, nowożytność, fortyfikacje, mury miejskie, basteja, rondela, liczman, Apfelfennig

Keywords

Pomerania, Stargard, late Middle Ages, modern times, fortifications, town walls, bastion, jetton, Apfelfennig

Prowadzone w 2014 r. prace nad wzmocnieniem i zrewitalizowaniem fragmentów murów miejskich w Stargardzie stały się okazją do bliższego przyjrzenia się jego

późnośredniowiecznym i nowożytnym umocnieniom. Wykopy towarzyszące zabezpieczeniu części ceglanych fortyfikacji miasta objęły odcinki przy ul. Warownej (dwie basteje, Basztę Jeńców oraz fragmenty muru) oraz ul. Sukienniczej (ciąg muru od Bramy Pырzyckiej do zamurowanej przerwy po pierwszej czatowni włącznie). W wykopach, na znacznej długości, odsłonięto spore partie tych budowli znajdujące się dotychczas pod powierzchnią gruntu. Pozwoliło to na zarejestrowanie kolejnych fragmentów architektury obronnej miasta, porównanie ich z innymi zachowanymi elementami oraz skłoniło do rozważań nad kształtem i celowością budowy czy przebudowy fortyfikacji do kształtu jaki obecnie możemy obserwować.

Na początku rozważań nakreśliły pokrótce historię powstania kolejnych umocnień Stargardu, przedstawimy ogólną charakterystykę głównych odcinków fortyfikacji oraz warunków naturalnych wpływających na zastosowane rozwiązania. W dalszej części omówimy wyniki badań archeologicznych prowadzonych w czasie remontu zachowanych elementów południowego ciągu murów miejskich. Informacje uzyskane w czasie ich trwania stały się bazą do omówienia, analizy i nowej próby scharakteryzowania umocnień wschodniej i południowej części miasta we wczesnym okresie nowożytnym. Następnie kolejno szczegółowo omówimy zmodernizowane zachowane do dzisiaj mury, basteje oraz umocnienia ziemne wraz z ich rozmieszczeniem i funkcją w systemie obronnym.

Na wstępie wyjaśnić należy również użycie w tekście terminów *basteja* i *rondela*. Pierwszy będzie oznaczał rodzaj murowanej baszty artyleryjskiej, drugi formę ziemnego obiektu obronnego. Próby uściślenia definicji dotyczące obu dzieł obronnych podejmowane były w literaturze, do której odsyłam¹.

OBWAROWANIA STARGARDU

W historii rozwoju umocnień miejskich Stargardu badacze wyróżniali dotychczas trzy główne etapy². W pierwszym etapie (2. połowa XIII w.) miasto otoczono murem kamienno-ceglanym (zachowany z zachodniej i północno-zachodniej strony obwarowań) i ceglany (część południowa, wschodnia i północno-wschodnia), wzniesiono w jego ciągu czatownie oraz zbudowano kilka furt i trzy bramy miejskie, być może także dwie lub trzy baszty zamknięte. Etap drugi (od połowy XIV-XV/XVI w.) polegał na rozbudowie murów, podwyższaniu i przebudowie istniejących baszt, podwyższeniu bram i wybudowaniu prostych przedbrami oraz wzniesieniu bramy wodnej – zwanej Młyńską. W 2. połowie XV i na przełomie XV/XVI w. w miejscu dotychczasowych czatowni wzniesiono kilka baszt, w tym basztę Morze Czerwone, którą dostosowano do wykorzystania ciężkiej broni palnej. Etap trzeci miał zacząć się w 1. połowie XVI w. i trwać do końca tegoż stulecia. Miała się z nim wiązać rozbudowa zespołów bramnych, przebudowa Bramy Wałowej, wzniesienie muru obronnego

¹ Bogdanowski, Holcer, Kornecki 1994, 3, 46; Bogdanowski 2002, 512, 545. Porównaj także proponowane nazwy obiektów (np. Plan der Altstadt) w popularnej pracy Joachima Stampa (Stampa 1976, 141).

² Poza pracami cytowanymi poniżej należy wspomnieć: Biranowska-Kurtz 2010.

z dwoma kondygnacjami strzelnic oraz baszt artyleryjskich – bastei. Przed murami miały zostać usypane wały i wykopane mokre fosy³.

W ciągu remontowanych wzdłuż ul. Strażniczej obiektów obronnych znalazła się Baszta Jeńców, dwie basteje, kazamata-prochownia oraz dwa odcinki murów. Obiekty te różnią się od siebie chronologią – baszta wzniesiona została prawdopodobnie już w II etapie budowy murów (koniec XIII w., miała być przebudowana w XV i XVI w.)⁴, mury pochodzą z II bądź III etapu a basteje związane są zapewne z ostatnim, nowożytnym etapem rozbudowy miejskiego systemu umocnień (XVI w.)⁵.

Przebudowy murów wiązane prawdopodobnie z przełomem XV/XVI w. i następnymi dekadami były wynikiem zmian jakie zachodziły w działaniach wojennych, w tym oblężniczych, będących skutkiem powszechnego używania broni prochowej – tak ręcznej, jak i dział. W literaturze przedmiotu ówczesne modernizacje stargardzkich murów zalicza się do II i III etapu ich powstawania, rozciągając je niekiedy od początków XV po koniec XVI w.⁶

W owym czasie w Stargardzie znacznie unowocześniono system umocnień, tak aby spełniał warunki skuteczności ówczesnego pola walki. W związku z tym powstały rozbudowane przedbramia (w tym przed Bramą Wałową z barbakanem), charakterystyczne baszty o kilku kondygnacjach obronnych, basteje oraz mur z arkadowym gankiem i dwoma poziomami strzelnic. Brakuje niestety źródeł aby stwierdzić kiedy powstały pierwsze umocnienia ziemne, którymi mogły być wały na niedalekim przedpolu murów.

Nowe budowle nie były jednorodnie rozmieszczone w obwodzie obronnym. Wyjątkowo potężnymi umocnieniami opatrzone bramy miejskie, które były szczególnie narażone na atak, gdyż w razie zdobycia stanowiły szeroką a zatem szybką drogę do wnętrza miasta (bez konieczności pokonywania dalszych trwałych fortyfikacji). Wydaje się, że najpotężniejsze spośród nich były obwarowania Bramy Wałowej, której kompleks przedbrami poprzedzał półkolisty barbakan. Jednak to zachodnia strefa miasta była całościowo najsilniej broniona. Jej umocnienia rozciągały się od miejsca, gdzie Ina dochodziła do murów miejskich przy obecnej ul. Strażniczej, poprzez zachodni ciąg murów wraz z dwoma wałami ziemnymi, aż po rozbudowany narożnik umocnień z Rondelą Świętojańską przy kościele św. Jana Chrzciciela. System obiektów obronnych pozwalał tak na obserwację i ostrzał przedpola (wysokie baszty, wysunięte przedbramia), jak i obronę podstawy murów (przedbramia wraz z szycami, rondela). Tak rozbudowana obrona nie dziwi zważywszy na brak przeszkód naturalnych utrudniających dostęp do miasta od strony zachodniej. Również strona północna była potężnie ufortyfikowana. Oslaniana była z jednej strony przez kompleks Bramy Świętojańskiej, a w dalszej części przez wysoki wał ziemny z rondelą tuż przy Bramie Portowej, poprzedzony od zachodu wąwozem przed wzgórzem Kalkenberg a dalej fosą łączącą się z rzeką Iną.

³ Kuna 2012, 15-16.

⁴ Kuna 2012, 27.

⁵ Kalita-Skwirzyńska 1983, 70-73.

⁶ Kalita-Skwirzyńska 1983, 70-73.

Inaczej wyglądały umocnienia od północnego wschodu, wschodu i południa. Większość tej części obwodu znajdowała się w nisko położonym obszarze dna doliny Iny. Oblewały je wody samej rzeki wraz z jej dawnymi odnogami, a w części otaczały również obszary podmokłe. Bezpośredni dostęp możliwy był tylko od strony przedmieścia przed Bramą Wałową. Wpłynęło to znacząco na rodzaj umocnień jakimi otoczono miasto z tej strony. Nie zaniedbano ich jak wskazują na to zachowane pozostałości, ale też nie były tak potężne jak z zachodniej strony bardziej narażonej na atak. Jak wspomniano, na tym odcinku zachowało się najwięcej obiektów z ostatnich etapów przebudowy umocnień. Ze względu na warunki terenowe nie wszędzie była potrzeba a zarazem możliwość wysunięcia obrony na przedpole, jak to miało miejsce po zachodniej stronie miasta. Przystosowano jednak dawne umocnienia do użycia broni palnej zapewniając tak ostrzał na przedpole, jak i flankowanie podstawy umocnień. Dotychczasowy mur kurtynowy z czatowniami oraz kilkoma basztami (zachowały się dwie – Białogłówka i Jeńców) zmodernizowano wymieniając jego fragmenty na formę nowocześniejszego typu oraz dobudowując basteje (ryc. 1).

PRACE ARCHEOLOGICZNE

Przy ul. Strażniczej prace ziemne objęły cztery odcinki – przy bastei II, na dwóch odcinkach przy murze z arkadami oraz przy bastei III.

Wykop w bastei II prowadzony był w związku z zabezpieczeniem i uzupełnieniem murów tego obiektu. Z wnętrza wybrano ziemię do głębokości na jakiej znajdują się parapety strzelnic dolnego poziomu. W toku prac nie udało się odsłonić nawarstwień historycznych, bowiem wewnątrz obiektu zasypane było ziemią i gruzem budowlanym pochodzącym z prac remontowych murów obronnych prowadzonych w latach 1980-1983.

Następnym fragmentem umocnień objętych pracami archeologicznymi był mur z arkadowym gankiem i dwoma poziomami strzelnic przylegający od zachodu do prochowni/kazamaty. Styczny do tego 21-metrowego odcinka muru wykop miał szerokość około 1 m i osiągnął głębokość 0,7 m. Pod warstwą humusu, zalegały nawarstwienia gruzu pochodzące z wyrównywania terenu po zniszczeniach drugowojennych (miąższość do 0,3-0,5 m), a poniżej warstwa niwelacyjna zawierająca materiał późnonowożytny. W wykopie zarejestrowano częściowo zachowaną konstrukcję murowaną – pozostałości schodów ceglanych związanych z XIX-wieczną zabudową działek przymurnych. Przylegały one od północy do fundamentów starszych struktur, którymi były cztery kamiennie-ceglane filary łuków rozebranego ganku strzelniczego będące integralną częścią muru (ryc. 2).

Podobna sytuacja miała miejsce przy fragmencie muru z zachowanymi łukami i gankiem strzelniczym pomiędzy prochownią/kazamatą a Basztą Jeńców. U podstawy budowli, pod humusem i warstwami niwelacyjnymi związanymi z XX w. zarejestrowano słabo zachowane fragmenty bruku z przyziemia budynku gospodarczego oraz fundamenty ścianek działowych (ryc. 3). Stanowiły one pozostałości szachulcowych budynków gospodarczych zajmujących przymurną

przestrzeń przy Südmauerstrasse (dziś ul. Strażniczej) do końca II wojny światowej. Poniżej tych pozostałości zarejestrowano warstwę niwelacyjną zawierającą sporą ilość nowożytnego materiału zabytkowego datowanego nie wcześniej niż na XVII w. Utworzona została ona prawdopodobnie jako wynik równania i porządkowania terenu w okresie długotrwałej odbudowy miasta po wielkim pożarze 1635 r. Z obu odcinków przymurnych uzyskano równoczesowy zbiór zabytków, w którego skład wchodziło 46 fragm. nowożytnej ceramiki siwej, 1531 fragm. ceramiki szklwionej o ceglącym przełamie, 257 fragm. kafli, 36 fragm. glinianych fajek jednorodnych, 94 fragm. kamionki (w tym części dzbanów, maselnic, pokrywki, fragm. butelki do wody źródlanej z Niederselters datowanej na połowę XVIII w. wytworzonej w westrewaldzkich warsztatach oraz XVIII-XIX-wieczne butle), 193 fragm. szkła (m.in. 10 pieczęci szklanych oraz butelka z browaru E.G. Kuppermanna), 4 zabytki metalowe (3 gwoździe oraz nit), 5 detali architektonicznych (2 płytki posadzkowe z ornamentem lilii, trójkątna płytka posadzkowa analogiczna jak w posadzce kościoła NMP w Stargardzie oraz 2 kształtki), 2 fragm. ceramiki technicznej (przekładki dystansowe do wypału) – łącznie 3515 zabytków⁷.

Nawarstwienia o największej miąższości odkryto jednak w bastei III przy końcu ul. Strażniczej. Wynikało to z najgłębszego posadowienia tego dzieła obronnego, a także z rozległości prac zabezpieczających przy tym obiekcie. Udało się ustalić układ warstw wewnątrz bastei, jak również w ograniczonym stopniu na zewnątrz murów założenia. Zastany układ warstw wypełniał całe przyziemie obiektu. Pod humusem o miąższości 0,1 m zalegał ciemnoszary piasek przemieszany z gruzem ceglany, odpadami budowlanymi oraz fragmentami przedmiotów z lat 70. XX w. Warstwa ta (w-wa I) jest pozostałością prac remontowych prowadzonych przy bastei w okresie 1980-1983. Jej miąższość sięgała średnio 1 m, spąg znajdował się tuż poniżej poziomu równi strzelnic dolnej kondygnacji. Poniżej zalegała ciemnoszarobrunatna warstwa (w-wa II) piasku przemieszanego z niewielką ilością gruzu ceglanego i wapiennego, materiałem ceramicznym oraz fragmentami kafli datowanych na XVIII-XIX w. Jednostka ta stanowiła zapewne ślad wcześniejszego zasypiska dolnego poziomu bastei. W części wykopu od otwartej strony budowli zarejestrowano zaleganie żółtej gliny (w-wa IIa, miąższość do 0,3 m) wykorzystywanej być może jako materiał budowlany w czasie dawniejszych prac przy obiekcie – być może wznoszenia, przebudowy bądź remontu szachulcowej ściany zamykającej obiekt od strony miasta. Gлина zalegała nad poziomem posadzki (w-wa III) złożonej z ceglanych kwadratowych płyt o boku długości 0,18 m i grubości 0,05 m. Udało się zarejestrować tylko niewielki fragment posadzki uwidoczniiony na rysunku (ryc. 4) oraz pojedyncze płytki *in situ* przylegające do muru bastei pod strzelnicami dolnego poziomu. Pozostała powierzchnia została zniszczona w czasie wspomnianych dawniejszych prac remontowych prowadzonych przy wykorzystaniu ciężkiego sprzętu kopiącego, który naruszył nawarstwienia miejscami aż do 1,5 m od powierzchni terenu. Płyty posadzkowe leżały na podsypce ze spiaszczonej gliny (w-wa IV) miąższości średnio 0,1 m, w której rejestrowano

⁷ Szeremeta 2015, 2-3.

gruz ceglany, ułamki dachówek – karpiołek i gąsiorów, fragmenty kafli piecowych i ceramiki datowanej na XVI-XVII w. oraz podobnie datowany liczman norymberski (Apfelfennig z poł. XVI w., którego producentem był Jorg Schultes [podpisany w legendzie numizmatu - JOG.ShVLTES*NO.] działający w Norymberdze w latach 1515-1559 - ryc. 5)⁸. Poniżej znajdowała się szarobrazowa warstwa zasypiskowa bądź niwelacyjna (w-wa V) o miąższości sięgającej 0,4-0,5 m zawierająca niewielką ilość ceglanego gruzu. Bezpośrednio pod nią zalegała jasnobrazowa warstwa piasku z niewielką ilością ceglanego gruzu (w-wa VI) powstała prawdopodobnie w trakcie budowy bastei (miąższości 0,5-0,6 m). Najniżej zaobserwowaną jednostką stratygraficzną były nawarstwienia mierzwy (w-wa VII), w której na głębokości ok. 2 m zarejestrowano fragmenty drewnianej konstrukcji pod kamiennym fundamentem bastei – pale i poziomą belkę przyległą do podstawy muru, z których pobrano próbki do badań dendrochronologicznych. Nie zaobserwowano występowania w niej innego materiału zabytkowego. Dolny poziom bastei zamknięty był od strony miasta ceglanym murem szerokim na 1,5 długości cegły posadowionym na starszym szerszym (około 1 m) fundamencie kamiennym.

Prace na zewnątrz murów bastei przyniosły znacznie skromniejsze efekty, gdyż z powodu niewielkich rozmiarów wykopów (1,5×1 m), ich znacznie większej głębokości (do 2 m) oraz zagrożenia istniejącego ze względu na fatalny stan techniczny murów nie prowadzono regularnej eksploracji. Udało się jednak pozyskać dwa pale drewniane wspierające kamienny fundament bastei, z których pobrano próby dendrochronologiczne. Zarejestrowano warstwy zasypiskowe, młodszą odpowiadającą warstwie I z wewnątrz obiektu oraz starszą związaną prawdopodobnie z budową kamienicy (XIX-pocz. XX w. – figurowała ona pod adresem Südmauerstrasse 3). Fragmenty jej murów odkryto po wschodniej i południowej stronie bastei. Została ona zniszczona wraz z zabudową Starego Miasta w Stargardzie w końcu II wojny światowej, być może już po wkroczeniu do miasta Armii Czerwonej.

W związku z najszerszym zakresem prac w tej bastei udało się odkryć szereg dotąd niezarejestrowanych informacji o powstaniu i funkcjonowaniu tego obiektu w umocnieniach Stargardu. Basteja została dobudowana do średniowiecznego muru miejskiego po wcześniejszym rozebraniu jego fragmentu do poziomu fundamentu kamiennego, który udało się zarejestrować w wykopie. Końce ścian bocznych baszty zostały wsparte na podstawie muru i z nim połączone na całej wysokości. Poza przebiegiem dawnego muru kamienne fundamenty bastei zostały posadowione na ruszcie złożonym z jednej warstwy poziomych belek wspartym na gęsto wbitych, prawie dwumetrowej długości palach drewnianych. Rozwiązanie to zastosowano ze względu na podmokły grunt doliny rzecznej⁹. Badania dendrochronologiczne określiły czas ścięcia dębowych elementów użytych w konstrukcji. Dwa pale pozyskane od wewnętrznej strony spod murów bastei pochodziły z XIII w. i zostały zapewne

⁸ Identyfikacja liczmiana dzięki uprzejmości Pani Genowefy Horoszko z Muzeum Narodowego w Szczecinie. Porównaj w niniejszym tomie Stargardii – Dział: Badania i odkrycia archeologiczne.

⁹ Zochniak 2013, 235.

wtórnie wykorzystane przy jej budowie. Z zestawu 5 prób spod różnych części obiektu (4 pale i belka rusztu) uzyskano spójne datowanie na lata 1521-1522¹⁰. Wnętrze wykopu budowlanego pod obiekt zostało po wzniesieniu murów wypełnione ziemią z gruzem i warstwą zaprawy z gruzem prawdopodobnie w celach odizolowania poziomu użytkowego przyziemia od podmokłego nadrzecznego podłoża. Poziom użytkowy pierwotnie, bądź dopiero w kolejnym etapie, przykryty został posadzką z płytek ceglanych i znajdował się około 0,4 m pod poziomem wyznaczonym przez równie dolnych strzelnic. Strzelnice te znajdowały się poniżej poziomu gruntu od strony miasta, zatem na poziom przyziemia schodziło się drabiną przez strop bądź schodami z poziomu wnętrza miasta. Na nieustalonym etapie basteja została zamknięta od strony miasta murem ceglany grubości około 0,5 m (dolna kondygnacja), powyżej zaś prawdopodobnie konstrukcją szachulcową, na co wskazywała glina zarejestrowana na poziomie posadzki – używana w celu oblepiania elementów drewnianych wypełniających drewniany szkielet ściany. Nie wiadomo czy basteja była początkowo zadaszona. Być może z omawianą basteją możemy wiązać, widoczną na panoramie Stargardu umieszczonej na Wielkiej Mapie Księstwa Pomorskiego autorstwa Eilharda Lubinusa¹¹, półokrągłą basztę między Basztą Rzeźniczą a Basztą Jeńców. Baszta ta jest przedstawiona jako budowla odkryta. Omawiana basteja co najmniej od XIX w. była obiektem zadaszonym i nie pełniła już funkcji militarnych.

FORTYFIKACJE III FAZY WE WSCHODNIEJ I POŁUDNIOWEJ CZĘŚCI UMOCNIEŃ

Mur

Nowy mur w odróżnieniu od starszej konstrukcji posiadał stałe stanowiska strzeleckie na dwóch poziomach. Były one dostosowane do użycia broni palnej, zapewne głównie ciężkich hakownic wałowych¹². Mur został zwieńczony najpewniej prosto, bez krenelaża i nie nadbudowywano nad nim dodatkowych konstrukcji drewnianych (np. hurdycji). Jego wysokość nad obecny poziom terenu wynosi średnio 6 m. Fortyfikacja posiadała murowany, oparty na łukach pełnych ganek strzelecki o szerokości średnio 0,8 m. Wspierał się on na półkolistych ślepych arkadach. Fundamenty łuków, odsłonięte na zachód od kazamaty przy ul. Strażniczej, pozwoliły określić szerokość chodnika pod górnym rzędem strzelnic. W dolnej kondygnacji, w szeroko rozglifionych do wewnątrz, odcinkowo sklepionych niszach, znajdowały się strzelnice szczelinowe¹³ zaopatrzone w poziome belki wbudowane w 2/3 głębokości otworu, służące zapieraniu i opieraniu o nie hakownic. Kształt otworów pozwalał prowadzić ogień na wprost z możliwością odchylenia broni o niewielki

¹⁰ Krąpiec 2015, 1-3, tab. 1.

¹¹ Stelmach 2001.

¹² Uwagi o stosowanej broni palnej oraz znaleziskach pocisków z epoki (w tym także ze Stargardu) - Strzyż 2011. Trzy przykładowe egzemplarze hakownic, prawdopodobnie z początków XVI w. znajdują się w zbiorach MAH w Stargardzie. Nie są jednak związane z Pomorzem.

¹³ Kalita-Skwirzyńska 1983, 70-73.

kąt w obie strony od osi strzelnicy. Od wewnątrz równie strzelnic znajdowały się pierwotnie niewysoko nad powierzchnią terenu (prawdopodobnie zaledwie 0,5 m nad domniemanym poziomem użytkowym, podobnie jak ma to miejsce dzisiaj). Od strony zewnętrznej mogło je dzielić od gruntu nawet 2 m, o czym można wnioskować z położenia dolnych strzelnic w sąsiadujących bastejach oraz poziomu gruntu przy odcinku w pobliżu Bramy Portowej. Nad gankiem znajdowały się analogiczne, acz nieco mniejsze otwory strzeleckie – również rozszerzające się do wewnątrz, także posiadające belki do zapierania broni palnej. Strzelnice przystosowane były do ognia na wprost. Wyjątkami są te w murze przylegającym do Bramy Wałowej, w których pomiędzy strzelnicami od ognia na wprost znajdowały się prostokątne, o stałej średnicy otwory umożliwiające prowadzenie ognia prawoskośnie albo lewoskośnie w stosunku do przebiegu muru. Przy części strzelnic znajdowały się nieduże nisze służące najpewniej za podręczny skład pocisków i prochu.

Mur arkadowy z gankiem (w przypadku zachowania tylko dolnych strzelnic bez ganku – domniemywany) na omawianym odcinku wschodnim wzniesiono w kilku miejscach:

- niedaleko Bramy Portowej zachował się odcinek długości 21 m (cztery łuki oraz cztery strzelnice górnego poziomu), ganek zniszczony;
- fragment z dolną strzelnicą przylegający od zachodu do Baszty Białogłówni (5,3 m), kamienny, być może wykorzystano materiał z wcześniejszego muru z kamieni polnych;
- fragment z dwoma dolnymi strzelnicami (i fragmentem trzeciej) sąsiadujący przez jezdnię od północy z Bramą Wałową (13,3 m) kamienny, być może wykorzystano materiał z wcześniejszego muru z kamieni polnych;
- odcinek długości prawie 21 m przylegający do tej samej bramy od południa (trzy, dawniej prawdopodobnie cztery łuki oraz 7 strzelnic górnego poziomu – 4 do ognia na wprost i pomiędzy nimi 3 naprzemiennie skierowane skośnie – (od strony bramy) raz w lewo, raz w prawo);
- fragment muru między Młynówką a pozostałościami Baszty Rzeźniczej z pojedynczą strzelnicą w przyziemiu, długość 4,10 m;
- fragment z jedną dolną strzelnicą przylegający od zachodu do bastei przy moście w ul. Kazimierza Wielkiego (8,4 m), najpewniej całkowicie odtworzony w okresie 2. połowy XX w., przesunięty względem oryginalnego posadowienia w stronę rzeki;
- odcinek przy ul. Warownej – od Baszty Jeńców do prochowni-kazamaty włącznie z czterema łukami w tym jednym wewnątrz dobudowanej prochowni, 4 strzelnice górnego poziomu (długość całkowita 18 m, w tym prochownia 6 m);
- fragment muru o długości 19,5 m, trzy łuki i cztery strzelnice na poziomie ganku, z którego zachowały się jedynie ceglano-kamiennie fundamenty pod poziomem gruntu.

Zachowane do dzisiaj fragmenty wydają się pozostałościami niemalże wszystkich tego rodzaju odcinków dawniej istniejących. Wniosek ten można wyciągnąć z analizy planu katastralnego M.F. Schwadtkena z 1724 r. Na tym przedstawieniu miasta dopatrzeć się można oznaczenia fragmentów omawianego typu muru miejskiego

w postaci charakterystycznych odchodzących od linii umocnień prostopadłych kresek. Ich rozmieszczenie wskazuje być może długość danego odcinka lub kreski wyznaczają nawet podstawy samych arkad. Jak się wydaje zaznaczony jest dodatkowy, nie wymieniony wyżej fragment takich umocnień w ciągu muru między Basztą Morze Czerwone a Bramą Świętojańską (ryc. 6). Zastrzec jednak należy, że plan Schwadtkena oddaje kształt umocnień z pewnymi odchyleniami. Dotyczy to omawianego muru, jak i innych budowli obronnych (podobne mankamenty posiadają także inne odwzorowania, które będą przywoływane). Przedstawienia fragmentów muru z arkadami przy Bramie Wałowej oraz przy Baszcie Jeńców domyślać się można także na planie umocnień z 1692 r. (ryc. 7). Należy zwrócić uwagę, że niektóre partie umocnień na tym przedstawieniu ukazane zostały w sposób bardzo uproszczony (szczególnie mur i związane z nim obiekty poza rejonami bram).

Należy zwrócić uwagę jeszcze na odcinek przylegający od południa do Bramy Wałowej. Jego istnienie w obecnej formie może budzić pewne wątpliwości, gdyż na części planów miejskich umocnień (zobacz ryc. 1, 8, 9) widać cylindryczną basztę wzniesioną niemalże przy samej bramie. Inne zaś, w tym plan Schwadtkena, ukazują, że odsunięcie tejże baszty było wystarczające, by mógł znajdować się tam fragment odpowiadający długością zachowanemu odcinkowi muru arkadowego.

Fragmenty muru z dwoma poziomami strzelnic wzniesiono w wyniku konieczności dostosowania dotychczasowego muru z (ewentualnym) drewnianym gankiem do potrzeb użycia broni palnej. Rozmiary broni ręcznej (hakownice o długości 1,5-2 m, z hakiem do zaczepiania blisko wylotu lufy) uniemożliwiały użycie jej z wąskiego chodnika. Problem dotyczył w jeszcze większym stopniu dział, których wielkość i ciężar uniemożliwiały operowanie nimi ze średniowiecznych umocnień. Obsłudze broni o większych gabarytach mógł służyć dolny poziom strzelnic rozmieszczonych pojedynczo pod arkadami ganku. Jednak zewnętrzne rozmiary ich otworów nie są zbyt duże (średnia wielkość to 48×15 cm), służyły więc zapewne jako stanowiska dla hakownic lub być może najmniejszych egzemplarzy dział. Ceglany ganek wsparty na arkadach nie był szeroki, zachowane odcinki osiągają 0,8 m, mógł więc służyć lżejszej broni albo był poszerzany konstrukcją drewnianą np. dodatkowym pomostem.

Fragmenty omawianego typu muru rozmieszczone były w przemyślany sposób. Zastosowano je w południowym ciągu murów, gdzie (jak wspomniano) nie było możliwości i konieczności rozbudowywania obrony w stronę przedpoła. Było ono w dużej mierze chronione rzeką i terenami podmokłymi. Dodatkowo dwa odcinki zostały wpisane w system obronny Bramy Wałowej. Ich położenie umożliwiała ostrzał z cięższej broni palnej podstaw murów szyi przedbramia oraz podejść do rondla/barbakanu. Jeszcze inną funkcję pełniły fragmenty w pobliżu Bramy Portowej i Baszty Rzeźniczej. W niewielkiej odległości przed nimi, około 30-40 m, znajdowały się krańce wału ziemnego, w drugim przypadku zapewne zakończone basteją tej samej konstrukcji. Nasycony stanowiskami ogniowymi mur miał uniemożliwić wtargnięcie (wplynięcie) nacierających w przestrzeń na tyłach tych umocnień ziemnych.

Wybudowane odcinki unowocześnionego muru stanowiły prawdopodobnie niezbyt kosztowny i wystarczająco efektywny element dostosowujący starsze fortyfikacje do nowego charakteru działań obronnych.

Basteje

Do dzisiaj zachowały się trzy stargardzkie basteje. Pierwsza (patrz ryc. 1), mieszcząca obecnie wystawę stałą Muzeum Archeologiczno-Historycznego, znajduje się między Basztą Tkaczy (Lodową) a Bramą Pyrzycką, natomiast dwie dalsze w południowym ciągu murów, przy ul. Strażniczej. Pierwsza z nich (II naprzeciw budynku przy ul. Strażniczej 4 - ryc. 10) niedaleko na wschód od miejsca, gdzie wody Iny docierają pod miejskie obwarowania, kolejna (III - ryc. 11) przy końcu ulicy, obok współczesnego mostu na Inie. W ciągu umocnień istnieć mogła prawdopodobnie jeszcze jedna basteja (IV) – znajdowałaby się w pobliżu arsenału miejskiego i Baszty Rzeźniczej, kwestia ta zostanie poruszona w dalszej części tekstu.

Budowle te wkomponowane w mur miejski stanowiły najnowocześniejszy element murowanych umocnień Stargardu (spośród tych, które się zachowały). Były to niskie, otwarte w kierunku miasta baszty na planie półkola (I) bądź kwadratu z czolem w kształcie odcinka łuku (II i III). Swoją wysokością równe były szczytowi muru miejskiego a ich wnętrza były bardziej przestronne niż w dotychczasowych basztach i czatowniach. Wszystkie zachowane w mieście dzieła tego typu są trójkondygnacyjne. W interesującym nas nadrzecznym ciągu umocnień zachowały się dwie basteje znajdujące się przy ul. Strażniczej. Dzieła te zostały dobudowane do muru od zewnątrz, opierając się końcami ścian na fundamencie średniowiecznego muru obronnego. Ich kamienne fundamenty oparto ze względu na niestabilny podmokły teren nadrzeczny na palach oraz być może na drewnianym ruszcie¹⁴. Mury bastei zbudowane były wyjątkowo solidnie z naciskiem na zapewnienie odporności od frontu – kierunku ostrzału z broni prochowej. Grubość w partii przylegającej do muru wynosiła nieco ponad metr, zaś od czoła była dwukrotnie większa. Ściany trzeciej, najwyższej kondygnacji miały nieco mniejszą grubość niż partie dolne.

W szczegółach konstrukcji obie interesujące nas basteje, różnią się nieznacznie. Część odmienności może wynikać ze stanu zachowania oraz prowadzonych dawniej prac restauratorskich.

Basteja II (wymiary: 9,6×8 m, wys. 4,9 m) – w przyziemiu posiada 5 strzelnic, dwie mniejsze skierowane równoległe do muru miejskiego oraz 3 większe skierowane wachlarzowo na przedpole, poziom ten był (być może dopiero wtórnie) przesklepiony, w podobny sposób jak kazamata-prochownia, sklepieniem krzyżowym. Na drugim poziomie równym z obecną powierzchnią gruntu znajdują się 4 strzelnice, dwie mniejsze w ścianach bocznych (wymiar otworu strzelniczego 0,28×0,32 m), dwie większe lewo- i prawoskośnie skierowane na przedpole (wymiar 0,80×0,47 m) wystarczająco duże dla użycia niewielkich dział. O takim przeznaczeniu wnioskować można również w związku z istnieniem sklepienia oraz posadzki stanowiących solidną podstawę dla cięższej broni prochowej. Najwyższa kondygnacja zaopatrzona została w dwie boczne strzelnice do ognia wzdłuż muru oraz trzy w kierunku przedpola. Wielkością odpowiadają one mniejszym strzelnicom z niższych kondygnacji. Podłoga

¹⁴ Por. Arszyński 1970, 109; Zochniak 2013, 176-179, 232, ryc. 43-48, 103.

piętra złożona z desek wsparta była na belkach stropowych, których gniazda widoczne są w wewnętrznych ścianach bastei.

Basteja III (wymiary: 9×8 m, wys. 5,2 m) – posiada nieco inny układ strzelnic. W przyziemiu znajdują się cztery równej wielkości otwory strzelnicze o świetle porównywalnym do hakownicowych, mniejszych strzelnic opisywanego powyżej obiektu. Strzelnicom towarzyszą dwie obszerne wnęki o wymiarach: wysokości 0,9 i szerokości 0,8 m, głębokie na około 0,8 m (około dwóch trzecich grubości muru) usytuowane wewnątrz w ścianach bocznych w miejscu przylegania do bastei muru obronnego. Dolną kondygnację zamykała od strony miasta ściana zbudowana z cegły szerokości około 0,5 m oparta na starszym kamiennym fundamencie muru miejskiego.

Ze środkowej kondygnacji można było prowadzić ogień przez 5 strzelnic, dwie mniejsze pozwalały na obronę podstawy muru, a trzy większe skierowane były na przedpole. W największym miejscu większe strzelnice posiadały prześwit 0,4×0,5 m i mogły, tak jak w sąsiednim obiekcie, służyć niewielkim działom. Strzelnicom towarzyszyły wnęki nieco mniejsze, lecz podobnie rozmieszczone jak w dolnej kondygnacji. Mury piętra najwyższego zachowały się w najgorszym stanie, a ponadto były dawniej poddawane niespecjalistycznym naprawom co znacznie wpłynęło na ich obecny kształt. Znajdowały się w nich cztery mniejsze strzelnice pozwalające na ostrzał przestrzeni przy murze i na przedpolu. W obiekcie nie zachowały się elementy architektoniczne świadczące o formie stropów bądź sklepień.

Poziom użytkowy dolnej kondygnacji pokryty był posadzką z ceglanych płytek. Znajduje się on znacznie poniżej obecnego poziomu terenu wewnątrz miasta (ryc. 12). Takie zróżnicowanie wysokości gruntu istniało zapewne już w czasie wznoszenia modernizowanych murów. Komunikacja z przyziemem mogła odbywać się poprzez schodki prowadzące z powierzchni gruntu bądź drabiną przeprowadzoną otworem w posadzce/podłodze poziomu środkowego. Strzelnice w środkowej kondygnacji znajdowały się na wysokości analogicznych otworów w murze z arkadami, a te umiejscowione na poziomie górnym przewyższały nieznacznie te na murowanym ganku muru.

Strzelnice obu obiektów były skonstruowane w podobny sposób, jak analogiczne otwory w omawianych wcześniej odcinkach muru obronnego. Jednak ze względu na szerokość ścian bastei w części czołowej były one zdecydowanie głębsze. Wiązało się to również z tym, że poza rozglifieniem do środka, w krótkiej zewnętrznej partii muru rozszerzały się także na zewnątrz. Wówczas największa ich część znajdowała się wewnątrz grubości muru (wymiary strzelnic w opisie obiektów podano w największym miejscu). Każdy otwór zaopatrzony był ponadto w belkę do zapierania hakownicy o czym świadczą charakterystyczne zachowane wnęki, w których osadzone były ich końce. Rozłożenie strzelnic pozwalało pokryć ogniem całe przedpole oraz podstawę muru po obu stronach bastei.

Strzelnice wymienianych bastei i zmodernizowanego muru posiadały podobne do siebie rozmiarem prostokątne otwory strzelnicze oraz poziome belki umożliwiające podparcie broni. Taka charakterystyka – szczególnie niewielka ich szerokość, pozwalają przypuszczać, że używano z nich jedynie większej ręcznej broni palnej np.

hakownic wałowych. Szersze otwory, być może służące najmniejszym stosowanym w obronie działom, stanowią zdecydowaną mniejszość w zbiorze zachowanych strzelnic – na 51 mniejszych przypada tylko 8 większych.

Na koniec tego fragmentu rozważań o bastejach należy rozpatrzyć ich położenie w obwodzie obronnym. W tym celu warto porównać dwa plany z uwiecznionymi umocnieniami miasta¹⁵. Na obu zaznaczono po cztery obiekty, które mogą być identyfikowane z bastejami. Różnice w położeniu tych dzieł, na obu źródłach kartograficznych, są raczej niewielkie choć odbiegają (dla zachowanych obiektów) od współcześnie obserwowanego położenia. Przykładowo na planie Schwadtkena basteja III ukazana jest w miejscu, gdzie powinna być raczej Baszta Jeńców, która nie została odwzorowana. Natomiast na planie fortyfikacji z 1693 r. tak basteja, jak wymieniona baszta przesunięte są za bardzo w kierunku zachodnim. Dla planu fortyfikacji ważniejsze jest zaznaczone położenie bastei IV w odcinku muru przy arsenałe miejskim. Była ona umiejscowiona w odstępnie tak od najbliższych ziemnych i murowanych dzieł dostosowanych do użycia artylerii osłaniając własny odcinek, wschodni kraniec południowego podmokłego przedpola poprzedzonego rzeką Iną. Dopełniała tym samym regularnego układu fortyfikacji tej części miasta. Być może jej istnienie uda się zweryfikować w przyszłości w trakcie prac archeologicznych.

Kazamata-prochownia

Ten niewielki murowany budynek (wymiary: 7,2×4,8 m, wys. 3,45 m) przylega do jednego ze zmodernizowanych odcinków murów przy ul. Strażniczej (ryc. 13) w połowie drogi między bastejami II i III. Zachował się jako parterowa budowla, choć zapewne był co najmniej dwukondygnacyjny, co można wnosić po zachowanym krzyżowym sklepieniu przyziemia. Służyła przechowywaniu prochu i broni. Komunikację z wnętrzem zapewniało dwoje przeciwległych drzwi prowadzących do podstawy muru. Takie ich usytuowanie pozwalało na szybkie dostarczanie broni na sąsiednie stanowiska (odległość od obu bastei 75 m). Kazamata-prochownia została prawdopodobnie dostawiona do zmodernizowanego muru w późniejszym czasie, gdyż dzieło wpisuje się w jeden z łuków ganku oraz posiada we wnętrzu strzelnicę skierowaną na przedpole.

Umocnienia ziemne

Nie jest znany dokładny czas powstania umocnień ziemnych wokół Stargardu. Zaliczane są one jednak do trzeciego etapu rozbudowy miejskich umocnień¹⁶. Do dzisiejszych czasów zachowały się trzy rondele (przy kościele św. Jana Chrzyciela, przy Bramie Portowej, przy Baszcie Białogłównce) oraz wały rozciągające się od Bramy Pырzyckiej przed zachodnim, północnym i wschodnim ciągiem murów aż po miejsce, gdzie w obręb miasta wpływa kanał młyński (ostatni odcinek jest słabo

¹⁵ Grundreiss von Stargard 1693-1700; Schwadtken 1724.

¹⁶ Kuna 2012, 15-16.

czytelny w terenie w swojej części południowej w pobliżu jazu na Inie). Historyczne plany miasta ukazują taki właśnie przebieg umocnień ziemnych oraz dodatkowo wał biegnący od Bramy Pyrzyckiej do miejsca, gdzie Ina dopływa do południowych murów miasta. Analizując dawne plany Stargardu należałoby przyjąć istnienie czwartej ziemnej bastei we wschodnim ciągu umocnień, która kończyłaby wał biegnący na południe od barbakanu Bramy Wałowej. Na szwedzkich planach fortyfikacji z okresu wojny trzydziestoletniej (ryc. 8-9)¹⁷ jest on doskonale widoczny, niestety nie można go skonfrontować z przywołanym już przedstawieniem z 1693 r., gdyż fragment, który mógł zawierać szkielet wału i rondeli uległ zniszczeniu (poza fragmentem wału przylegającym do wspomnianego barbakanu). Wyjątkową pomocą może służyć widok Stargardu zawarty na bordiurze Wielkiej Mapy Księstwa Pomorskiego Eilharda Lubinusa wydanej w 1618 r. W widoku tym na prawo od miejsca, gdzie kanał młyński wkracza w mury miejskie dopatrzeć się można półokręgu rondla z drewnianym mostkiem biegnącym na wał obsadzony szpalerem drzew wiodącym ku Bramie Wałowej (ryc. 14). Dobrze widać ten układ na szwedzkich planach fortyfikacji miasta pochodzących ze zbiorów Krigsarkivet w Sztokholmie.

Należy sądzić, że taki kształt umocnień powstał już do połowy, jeśli nie w 1. ćwierci XVI w., równoległe z obiektami murowanymi. Kilkadziesiąt lat później wznoszenie ziemnych i murowanych bastei, podobnie jak przedbrami z barbakanami było zjawiskiem coraz rzadszym choć nadal występującym¹⁸. Czas 2. połowy XVI w. odznaczał się już wprowadzaniem bastionowych systemów obronnych.

Jako jedynie uwagę na marginesie poruszyć można kwestię elementów zapewne jeszcze późniejszych i widocznych na przytoczonych wyżej planach umocnień Stargardu pochodzących z okresu trwania wojny trzydziestoletniej. Przynajmniej w trzech miejscach widać na nich nowe elementy – niewielkie dzieła obronne zaczerpnięte z bastionowych/kleszczowych systemów obronnych w formie dwuramienników-rawelinów. Stanowiły one rozbudowę – unowocześnienie Rondeli Świętojańskiej (przy bramie o tej samej nazwie), Bramie Portowej oraz pozycji w trójkącie między południowym murem miejskim a rzeką Iną. Były one strukturami drewniano-ziemnymi, które, jak można przypuszczać, zostały wzniesione w okresie wspomnianej wojny. Zbudowano je dla umocnienia obronności w odpowiedzi na potencjalne zagrożenie przez wojska szwedzkie bądź ich twórcami byli Szwedzi wzmacniający zajęte miasto.

Wydaje się, że tą już niewielką przebudowę należałoby wyodrębnić w IV etap powstawania stargardzkich umocnień przypisany dobie wojny trzydziestoletniej. Służyłoby to wyraźnemu, chronologicznemu i architektonicznemu jej rozgraniczeniu od inwestycji prowadzonych na przełomie późnego średniowiecza i nowożytności.

¹⁷ Por. Plan fortyfikacji 1692; Plan Stargardu 1632-1696.

¹⁸ Piskadlo 1977, 401.

ZMODERNIZOWANY SYSTEM OBRONNY W NADRZECZNYM CIĄGU UMOCNIEŃ

Interesujące nas obiekty murowane należy rozpatrywać wspólnie z ziemnymi umocnieniami tworzonymi zapewne w jednakowym czasie, według jednego przyjętego planu.

Głównym jego założeniem było dostosowanie obronności Stargardu do wymogów stawianych przez broń palną. Chodziło o przeciwstawienie się artylerii, która swą skutecznością znacząco podważyła skuteczność stosowanych dotychczas fortyfikacji. Mur przestał być skuteczną zaporą chroniącą wewnątrz miasta przed szturmem, gdyż stosunkowo łatwo było go zburzyć ostrzałem. System obronny został zatem uzupełniony o wał (bądź dwa wały) tam gdzie było to możliwe i konieczne. Nowe konstrukcje znacznie lepiej i dłużej znosiły ostrzał ówczesnej artylerii. Podobnie musiały być uzupełnione bądź zastąpione średniowieczne baszty i czatownie stanowiące aktywny element obrony – punkty ostrzału i koncentracji obrońców. W starszych obiektach było miejsce jedynie do obsługi ręcznej broni strzeleckiej, w tym również palnej. Koniecznością stało się stworzenie większych stanowisk ogniowych dla dział, które mogłyby zagrozić ciężkiemu ostrzałowi oblegających. Takie wymagania spełniały przede wszystkim ziemne basteje (rondele), ze względu na swoją wielkość skupiające główne środki obronne oraz basteje ceglane wbudowane w ciąg murów, w których stanowiska ogniowe rozmieszczone były na dwóch, trzech kondygnacjach (nie zapewniały jednak takiej przestrzeni wewnątrz i przewyższenia jak te pierwsze).

Umocnienia miasta od strony przylegającej do Iny rozłożono regularnie na tyle na ile pozwalały na to warunki naturalne. Być może także w tym czasie dodatkowo wzmocniono już znacznie rozbudowane przedbramie Bramy Wałowej dobudowując otwarty od strony miasta barbakan. Nadrzeczne fortyfikacje składały się zatem z ciągu średniowiecznych jeszcze murów obronnych poprzedzonych wałem ziemnym z trzema rondelami, ponadto na odcinku od Bramy Wałowej do rondeli przy wpuszcie kanału młyńskiego wał rozdzielony był od muru ciekim wodnym, który łączył się z rzeką tuż na północ od barbakanu. Uzyskano tym samym znaczne pogłębienie obrony, co pozwoliło odsunąć zagrożenie skutkami ostrzału od samego miasta.

Wału, prawdopodobnie ze względu na podmokły teren, nie usypano przed murem południowym. Być może obszar ten był na tyle niedostępny w tamtym okresie (tereny podmokłe dna doliny, dziś park oddzielony od rzeki wałem – porównaj również plan miasta i okolic z 1834 r. - ryc. 15), iż niemożliwe było prowadzenie szturmów od tamtej strony. Nie zaniedbano jednak zabezpieczenia tego odcinka. Brak pogłębienia obrony za pomocą umocnień ziemnych zrekompensoвано modernizacją samego muru. Niektóre odcinki zastąpiono w nim konstrukcją z dwoma poziomami strzelnic, a także dodano trzy albo cztery murowane basteje mogące pokryć ogniem przedmurze od Bramy Pyrzyckiej po wpust młynówki. Zaznaczyć należy, że basteja wcześniej opisywana jako pierwsza (I) wchodziła raczej w skład fortyfikacji zachodniej części miasta i miała chronić południowe podejście do Bramy Pyrzyckiej i lewy brzeg Iny, a także różni się konstrukcyjnie od obiektów przy ul. Strażniczej.

Konkretnym celom służyło również rozmieszczenie fragmentów muru arkadowego. Odcinki najbliższej Bramy Portowej i Baszty Białogłównki wraz z basteją pod drugiej stronie Iny osłaniać miały podejście zachodnie do wału i bastei w północno-wschodnim narożniku miejskich fortyfikacji. Odcinek przylegający od północy do Bramy Wałowej, jak wspomniano, chronił podstawę szyi bramnej, a być może również umożliwiał ostrzał wnętrza barbakanu w razie jego opanowania przez wroga. Odcinek po drugiej stronie bramy flankował podstawę kompleksu bramnego od południa. W południowym ciągu murów nie osłoniętych wałem istniała zapewne potrzeba zwiększenia możliwości ostrzału na wprost. W związku z niemożliwością pogłębienia obrony i brakiem dzieł ziemnych zmodernizowano tam najdłuższe odcinki muru wzmacniając tym samym przestrzenie pomiędzy bastejami. Poprawienie obronności w tym miejscu wiązać się mogło także z istnieniem furty, która być może znajdowała się w murach pomiędzy Basztą Jeńców a basteją II.

PODSUMOWANIE

Wschodni, nadrzeczny ciąg obwarowań Stargardu różni się znacznie naturalnymi walorami obronnymi od strony zachodniej i północnej. Wynikły stąd różnice w sposobie fortyfikowania poszczególnych części miasta. Osłonięty rzeką i terenami podmokłymi wschodni ciąg średniowiecznych murów obronnych został zmodernizowany w dwojaki sposób – poprzez pogłębienie obrony i stworzenie stanowisk artyleryjskich (wały i basteje) oraz przez modernizację odcinków obwarowań średniowiecznych (mur arkadowy, basteje murowane, barbakan). Budowle ziemne wydają się mniej potężne niż w ciągu zachodnim i północnym, rekompensowane jest to jednak obecnością rzeki Iny, cieków będących jej odnogami oraz mokrych fos. Rondele ziemne również ustępują wielkością szczególnie głównej fortyfikacji Stargardu – wielkiej rondeli przy Bramie Świętojańskiej, a obiekty murowane – poza zespołem Bramy Wałowej wyglądają skromniej w porównaniu do potężnych założeń ciągu zachodniego.

Po za jedną murowaną basteją (I), w zachodnim obwodzie obrony nie zmodernizowano jednak samych murów miejskich. Na przełomie XV i XVI w. powstały za to dwie baszty (Morze Czerwone i Tkaczy/Lodowa), z których pierwsza miała jedną z kondygnacji dostosowaną do użycia być może nawet cięższej broni prochowej. Główny ciężar obrony tego bardziej wystawionego na atak odcinka opierał się na potężnym wale (podwójnym pomiędzy zachodnimi bramami) chronionym fosami suchymi oraz mokrymi tam, gdzie pozwalały na to warunki. Głównymi pozycjami obronnymi były dwie ziemne rondele na północy i dwa kompleksy bramne na zachodzie, przy czym kontynuacją fortyfikacji przy Bramie Pyrzyckiej była basteja i baszta wysunięte w kierunku rzeki Iny. Elementy obrony rozmieszczone były tak, by osłaniał je ostrzał obiektów sąsiednich.

Podsumowując należy podkreślić fakt, że Stargard posiadał bardzo silny system miejskich umocnień modernizowanych kilkakrotnie od XIII do 1. połowy XVII w. Trudno jednak określić dokładniejsze cezury poszczególnych etapów – do niedawna

dotyczyło to także trzeciego etapu, z którego dotąd znaliśmy czas powstania baszt ciągu zachodniego, ale niewiele było wiadomo o umocnieniach ziemnych i wschodnim ciągu murów z bastejami murowanymi i barbakanem Bramy Wałowej. Wnioskując z danych uzyskanych w czasie badań w 2014 r., ostateczny wygląd systemu umocnień na trzecim etapie mógł być osiągnięty już w 1. ćwierci XVI w. Modernizacja fortyfikacji mogła być zatem zaplanowanym na około trzy dekady ciągiem inwestycyjnym.

Mimo, że umocnienia zachowały się tylko częściowo, nadal w terenie widać rozbudowany system ziemnych i murowanych fortyfikacji osłaniających Stargard od wschodu (ryc. 16). Czytelne jest również zróżnicowanie form obwarowań w zależności od charakterystyki przedpola – zastosowanie wałów ziemnych, a gdzie było to niemożliwe gruntownie zmodernizowany pod użycie broni prochowej mur miejski i wbudowane weń dzieła obronne. Należy pokładać nadzieję w przyszłych badaniach archeologicznych, w tym związanych z miejskim inwestycjami, które pomogą odkryć fundamenty niewidocznych już dziś umocnień oraz dookreślić chronologię całego systemu obronnego wyjątkowego o tyle, że trudno znaleźć na Pomorzu Zachodnim inny przykład zachowanych wczesnonowożytnych umocnień miejskich¹⁹.

Bibliografia

ŹRÓDŁA KARTOGRAFICZNE

- Grundreiss von Stargard 1693-1700. *Grundreiss von Stargard 1693-1700*. skala 1:3700. Oryg.: Staatbibliothek zu Berlin-Preussischer Kulturbesitz, sygn. Sx33956 (kopia elektroniczna w zbiorach MAH w Stargardzie).
- Lubinus E. 1618. *Nova illustrissimi principatus Pomeraniae descripto cum adjuncta principium genealogia et principium veris et potiorum urbium imaginibus et Nobilium insignibus* (zbiory MAH w Stargardzie, nr inw. MS/S/ 1164, reprint z 1926 r.).
- Plan der Stadt Stargard 1923. *Plan der Stadt Stargard i. Pom. Bearbeitet vom städtischen Vermessungsamt, 1923* (zbiory MAH w Stargardzie, nr inw. MS/S/1161).
- Plan fortyfikacji 1692. *Plan fortyfikacji Stargardu, widok z wojny trzydziestoletniej (1618-1648)*. kopia z 1692 r.; papier, rysunek, wymiary: wysokość 29 cm, szerokość 38 cm; ze zbiorów Krigsarkivet Stockholm, sygn. 0406/25/257/001 (kopia elektroniczna w zbiorach MAH w Stargardzie).
- Plan Stargardu 1632-1696. *Plan Stargardu z lat 1632-1696 (?)*. ze zbiorów Krigsarkivet Stockholm, sygn. 0414/0022/0112 (kopia elektroniczna w zbiorach MAH w Stargardzie).
- Schwadtken M.F. 1724. *Special Plan von der Stadt Stargard. W: General und Special Plans der Vermessenen Stadt nebst Ihren Catastris*. Oryg.: Staatbibliothek zu Berlin-Preussischer Kulturbesitz (kopia elektroniczna w zbiorach MAH w Stargardzie).

¹⁹ Zob. np. Ptaszyńska 1974.

LITERATURA

- Arszyński M. 1970. Technika i organizacja budownictwa ceglanego w Prusach w końcu XIV i w pierwszej połowie XV wieku. *Studia z dziejów rzemiosła i przemysłu* 9, 7–139.
- Biranowska-Kurtz A. 2010. Fortyfikacje Stargardu Szczecińskiego. *Przegląd Zachodniopomorski* 10 (3), 53–79.
- Bogdanowski J. 2002. *Architektura obronna w krajobrazie Polski od Biskupina do Westerplatte*. Warszawa-Kraków.
- Bogdanowski J., Holcer Z., Kornecki M. 1994. *Architektura obronna. Słownik terminologiczny architektury*. Warszawa.
- Kalita-Skwirzyńska 1983. *Stargard Szczeciński*. Wrocław.
- Krąpiec M. 2015. *Wyniki analizy dendrochronologicznej próbek drewna ze Stargardu Szczecińskiego*. Kraków (maszynopis w archiwum Działu Archeologii MAH w Stargardzie).
- Kuna M. 2012. *Konserwacja i rewaloryzacja miejskich murów obronnych w Stargardzie Szczecińskim*. Kraków (praca dyplomowa Politechniki Krakowskiej).
- Piskadło A. 1977. *Grody, zamki, fortece*. Warszawa.
- Ptaszyńska D.A. 1974. *Miejskie mury obronne w województwie koszalińskim*. Koszalin.
- Stampa J. 1976. *Stargard in Pommern. Stadt der Tore und Türme. Die Wehrbauten*. Elmshorn.
- Stelmach M. 2001. *Eilhardus Lubinus i jego Wielka Mapa Księstwa Pomorskiego*. Szczecin.
- Strzyż P. 2011. *Średniowieczna broń palna w Polsce. Studium archeologiczne*. Łódź.
- Szeremeta M. 2015. *Sprawozdanie z badań archeologicznych przy remoncie, wzmocnieniu i zabezpieczeniu fragmentów murów obronnych w Stargardzie od Bramy Pyrzyckiej, wzdłuż ul. Sukienniczej i Strażniczej na działkach nr 293, 295/2, 296, 298, 314, 316, 317, obr. 11. Stargard* (maszynopis w archiwum Działu Archeologii MAH w Stargardzie).
- Zochniak M. 2013. *Sposoby fundamentowania budynków murowanych ze stanowiska w południowo-zachodnim narożniku kwartału ulic: Długie Ogrody, Szafarnia, Angielska Grobla i Św. Barbary w Gdańsku*. *Archeologia Gdańska* 5, 133–244.

Zusammenfassung

Frühneuzeitliche Modernisierung der südlichen und östlichen Abschnitte der Stargarder Befestigungsanlagen im Lichte der erhalten gebliebenen Befestigungselemente

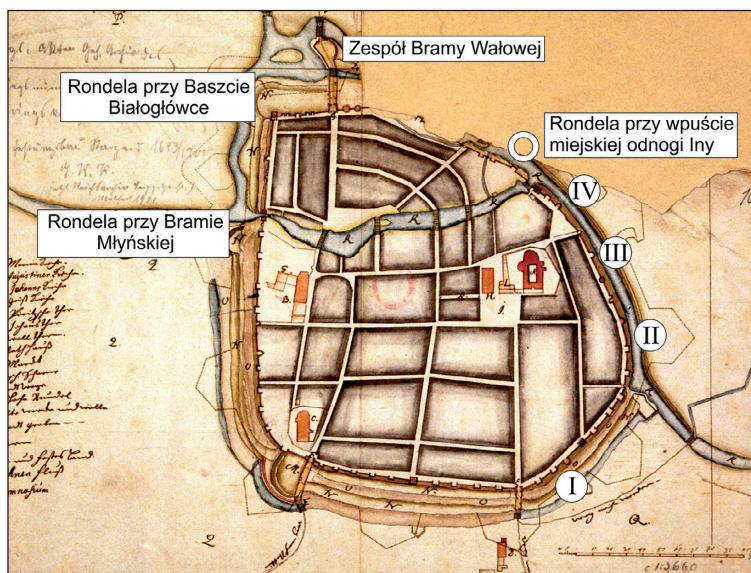
Die im Jahre 2014 ausgeführten archäologischen Rettungsarbeiten erlaubten einen erneuten Einblick in die einstige Stargarder Befestigungsanlagen.

Von dem im vorliegenden Artikel behandelten östlichen Teil der Befestigungsanlage ist eine Reihe Objekte erhalten geblieben – 8 Fragmente der Wehrmauer mit Arkaden und Schiesscharten, 2 gemauerte Basteien, aufgeschüttetes Rondell und 2 Wallabschnitte.

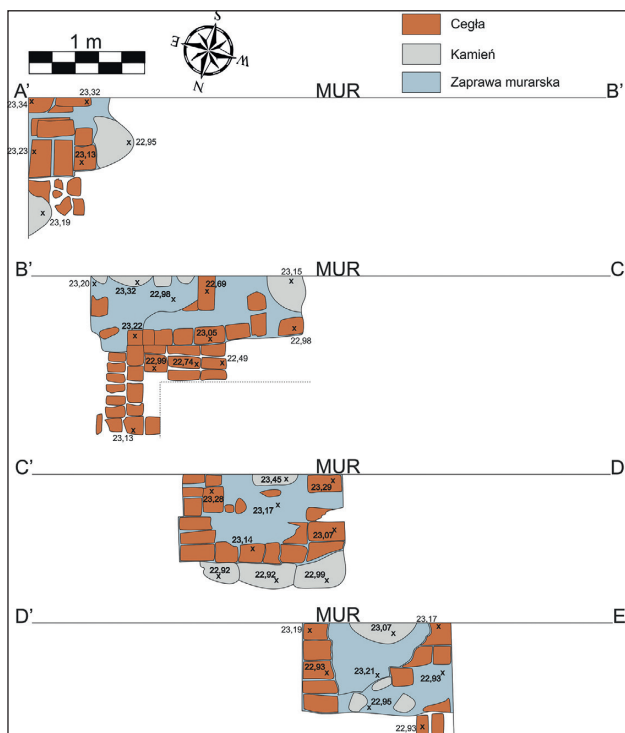
Der östliche, flussnahe Standrand von Stargard wies in Bezug auf das Abwehrpotential erhebliche Unterschiede zur West- und Nordseite auf. Daraus resultierten Differenzen bei der Befestigungsart der einzelnen Stadtteile. Der östliche, durch Fluss und Feuchtgebiete geschützte Abschnitt der mittelalterlichen Mauer wurde auf zweifacher Weise modernisiert – durch die Errichtung der neuen, aufgeschütteten Artilleriebauwerke zur Abwehrverstärkung (Wälle und Basteien) sowie durch die Modernisierung einiger Abschnitte der mittelalterlichen Befestigungen (Mauer mit Arkaden, gemauerte Basteien, Barbakane). Verteidigungsanlagen wurden so platziert, dass sie sich gegenseitig vom Beschuss schützen könnten.

Die hier genannten aufgeschütteten Objekte scheinen weniger mächtig zu sein als die im westlichen und nördlichen Abschnitt. Diese Unterschiede kompensierten jedoch der Fluss Ihna, seine Abzweigungen und die Nebenflüsse sowie die Wassergraben. Die aufgeschütteten Rondells sind im Vergleich zu dem wichtigsten Befestigungsobjekt in Stargard - dem großen Rondell am Johannistor eher klein und die gemauerten Objekte – abgesehen vom Komplex des Walltores, erscheinen bescheidener als die mächtigen Objekte im westlichen Abschnitt.

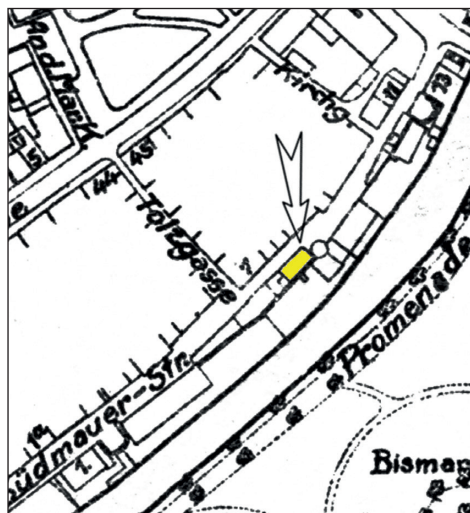
Dabei ist es zu betonen, dass Stargard ein mächtiges Stadtbefestigungssystem besaß, das vom 13. Jh. bis 1.H. 17. Jh. mehrmals modernisiert wurde. Es ist jedoch schwierig die genauen Zäsuren der einzelnen Etappen zu bestimmen. Aus den Ergebnissen der im Jahre 2014 durchgeführten dendrochronologischen Untersuchungen sowie aus der Datierung der Türme im westlichen Teil der Befestigungsanlage geht hervor, dass die endgültige Gestalt der Befestigungssysteme in der dritten, frühneuzeitlichen Etappe, möglicherweise bereits im 1. Viertel des 16. Jh. erreicht wurde. Die besprochene Modernisierung könnte also für ca. drei Jahrzehnte geplant worden sein.

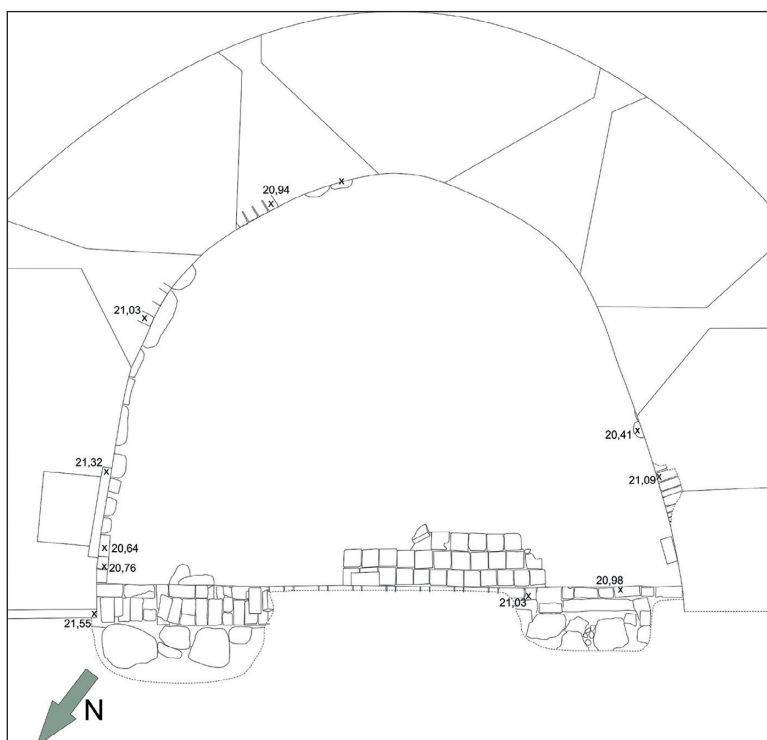
Ryc. 1. Plan Stargardu z zaznaczonym położeniem bastii (cyfry rzymskie), rondeli i bramy wschodniego nadrzecznego ciągu umocnień miejskich (wg *Grundreiss von Stargard 1693-1700*. Zbiory Staatbibliothek zu Berlin-Preussischer Kulturbesitz – kopia elektroniczna w zbiorach MAH w Stargardzie). Oprac. B. Sil

Ryc. 2. Fundamenty filarów arkadowego ganku odcinka muru przyległego od zachodu do kazamaty-prochowni przy ul. Strażniczej w Stargardzie. Rys. B. Sil, oprac. M. Szeremeta

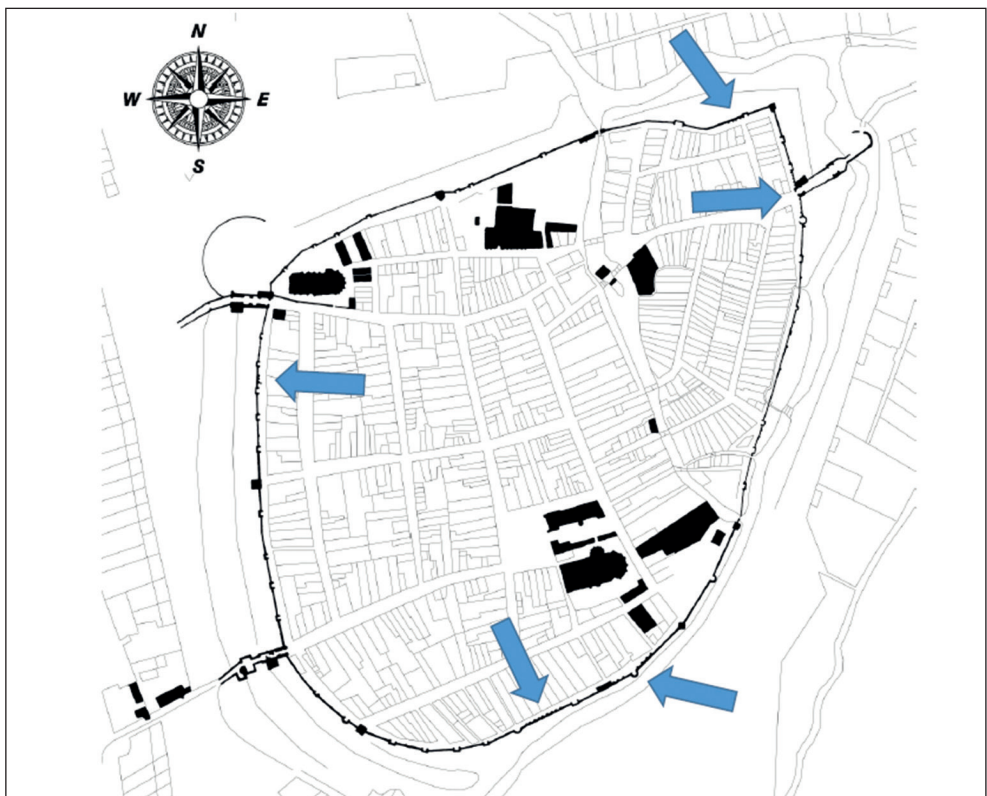
Ryc. 3. Zabudowa miejska przy obecnej ul. Szewskiej na planie miejskim z 1923 r. Widoczne zarysy budynków przyległych do murów i bastei. Strzałką zaznaczono obiekt, którego relikty odkryto w trakcie badań w 2014 r. (źródło: Plan der Stadt Stargard 1923. Plan der Stadt Stargard i. Pom. Bearbeitet vom städtischen Vermessungsamt, 1923. Zbiory MAH w Stargardzie)

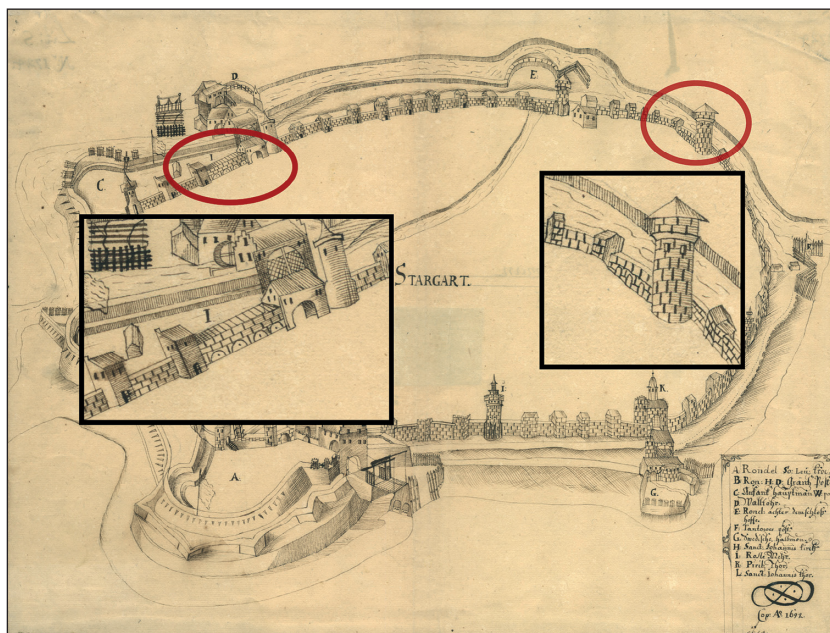
Ryc. 4. Plan dolnej kondygnacji bastei III, widoczny mur zamykający wewnątrz od strony miasta, pod nim kamienny fundament starszego muru, fragment posadzki z kwadratowych płytek, zarys strzelnic i wnęki.
Rys. i oprac. B. Sil

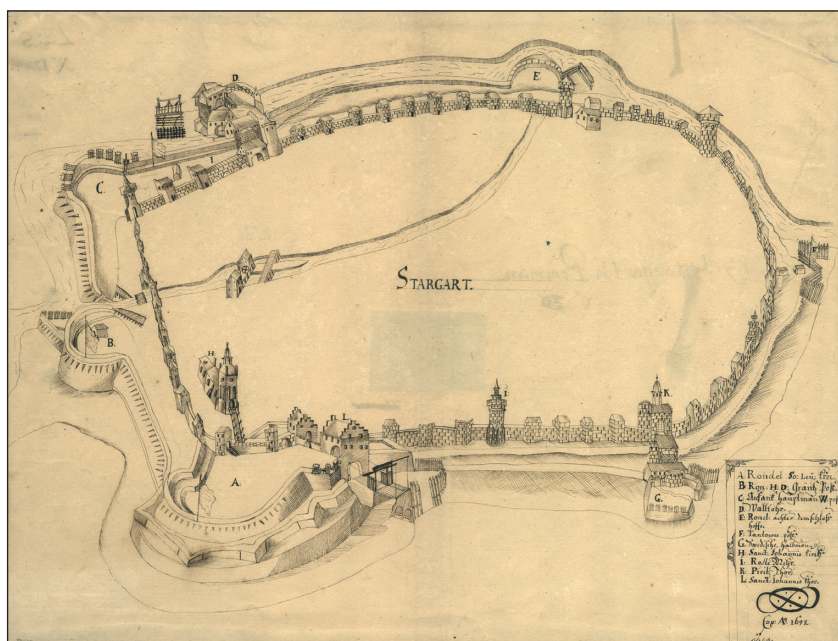
Ryc. 5. Liczman norymberski odkryty pod posadzką przyziemia bastii III. Fot. i oprac. M. Szeremeta

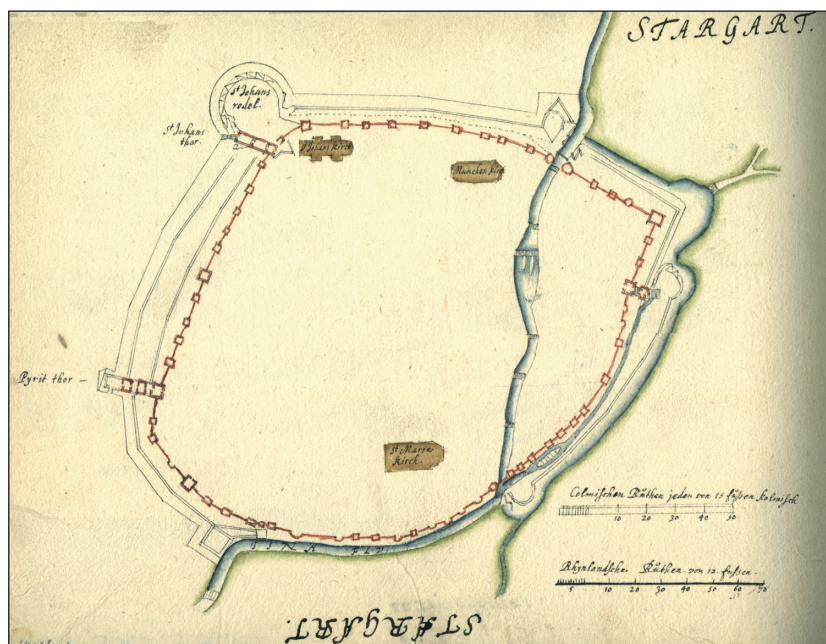
Ryc. 6. Fragmenty muru arkadowego zaznaczone na planie katastralnym Stargardu autorstwa M.F. Schwadtkena z 1724 r. (źródło: Schwadtken M.F. 1724. Special Plan von der Stadt Stargard. W: *General und Special Plans der Vermessenen Stadt nebst Ihren Catastris*. Zbiory Staatbibliothek zu Berlin-Preussischer Kulturbesitz – kopia elektroniczna w zbiorach MAH w Stargardzie)

Ryc. 7. Mur arkadowy w rzucie izometrycznym na szwedzkim planie z okresu wojny trzydziestoletniej (źródło: Plan fortyfikacji Stargardu, widok z wojny trzydziestoletniej (1618-1648), kopia z 1692 r. Zbiory Krigsarkivet Stockholm, sygn. 0406/25/257/001 - kopia elektroniczna w zbiorach MAH w Stargardzie)

Ryc. 8. Plan fortyfikacji Stargardu (źródło: Plan fortyfikacji Stargardu, widok z wojny trzydziestoletniej (1618-1648), kopia z 1692 r. Zbiory Krigsarkivet Stockholm, sygn. 0406/25/257/001 - kopia elektroniczna w zbiorach MAH w Stargardzie)

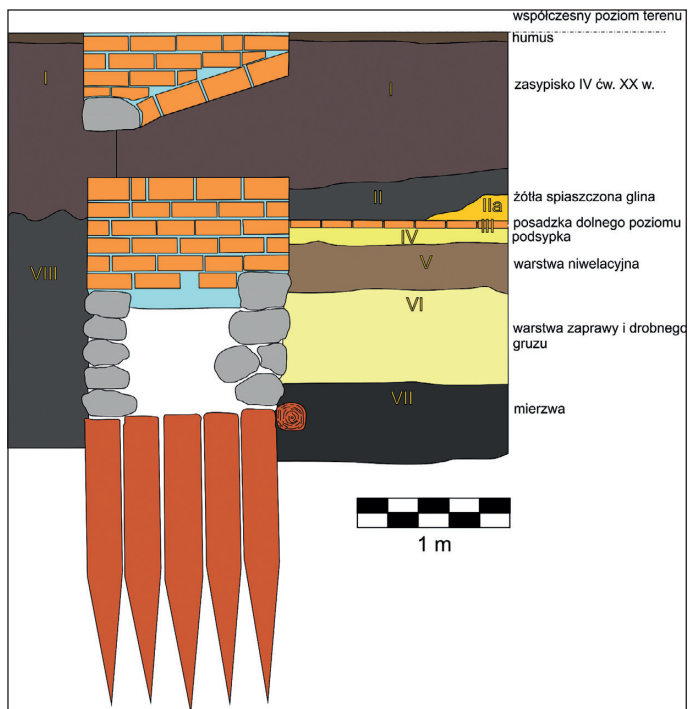
Ryc. 9. Szwedzki plan umocnień Stargardu z lat 1632-1696 (?) (źródło: Plan Stargardu z lat 1632-1696 (?). Zbiory Krigsarkivet Stockholm, sygn. 0414/0022/0112 – kopia elektroniczna w zbiorach MAH w Stargardzie)

Ryc. 10. Basteja (II) przy ul. Strażniczej w Stargardzie. Fot. M. Szeremeta

Ryc. 11. Basteja (III) przy ul. Strażniczej w Stargardzie widziana od strony rzeki Iny. Fot. M. Szeremeta

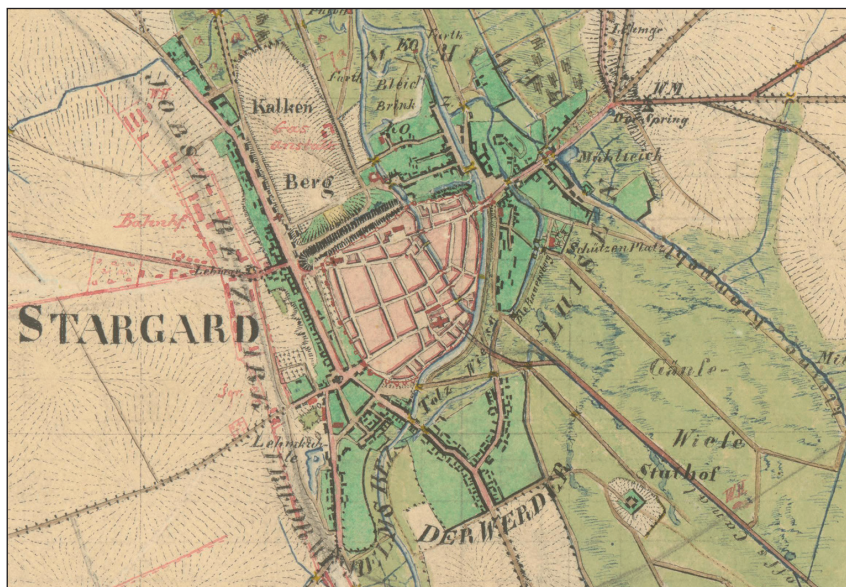
Ryc. 12. Schematyczny profil nawarstwień w fundamentach i dolnej kondygnacji bastei III.
 Rys. i oprac. B. Sil

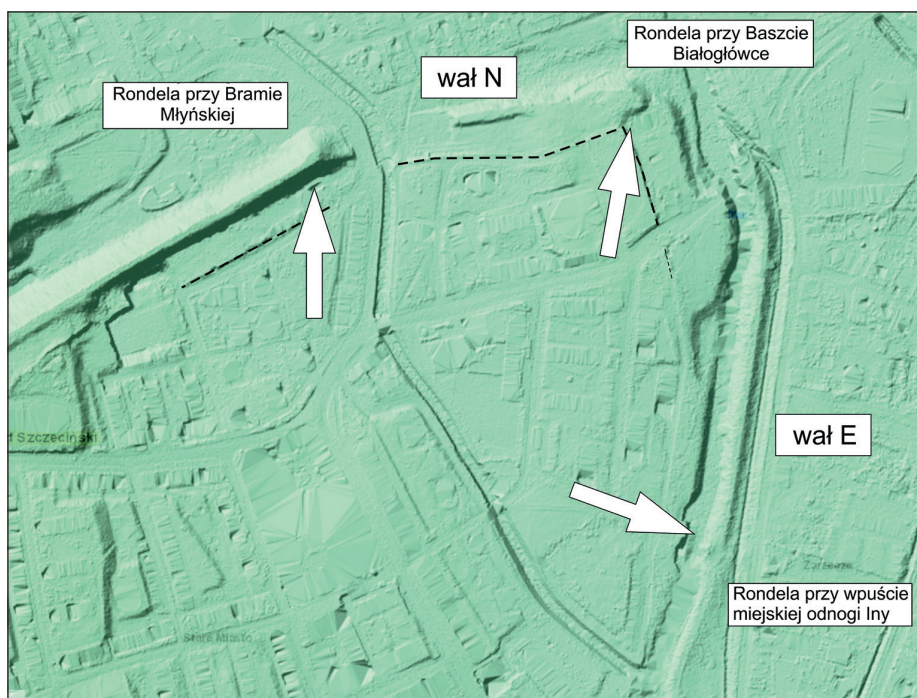
Ryc. 13. Kazamata-prochownia przy ul. Strażniczej w Stargardzie. Fot. M. Szeremeta

Ryc. 14. Rondela przy wpuście odnogi Iny na fragmencie widoku Stargardu z winiety Wielkiej Mapy Księstwa Pomorskiego autorstwa E. Lubinusa (źródło: Lubinus E. 1618. *Nova illustrissimi principatus Pomeraniae descripto cum adjuncta principum genealogia et principum veris et potiorum urbium imaginibus et Nobilium insignibus*. Reprint z 1926 r. w zbiorach MAH w Stargardzie)

Ryc. 15. Fragment mapy pre-topograficznej Stargardu z 1834 r. (źródło: *Mapa pre-topograficzna Stargardu i okolicy z 1834 r. (Urmessischblatt, Blatt 1243 von 1834)*. Zbiory Staatsbibliothek w Berlinie, sygn. SBB_IIIC Kart N 729 – kopia elektroniczna w zbiorach MAH w Stargardzie)

Ryc. 16. Widok ukształtowania terenu współczesnego Stargardu z odznaczającymi się zachowanymi umocnieniami ziemnymi (źródło: <http://mapy.geoportal.gov.pl/> - dostęp 12.02.2015)